

Pilotprojekt:

„‘Restorative Justice‘ in der Ukraine: Die (fehlende) Aufarbeitung des Sowjetunrechts von 1991 bis heute“

Пілотний проект:

„«Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні: (відсутність) дослідження радянської несправедливості з 1991 року до сьогодні“

Pilot Project:

„Restorative Justice in Ukraine: (Not) Coping with Soviet State Crimes from 1991 until Today“

Working Paper Nr. 6 A / Публікація матеріалів № 6 A

Дмитро Пилипенко

**Актуальні питання відшкодування збитків потерпілим
від злочинів в сучасних українських умовах**

(Current Issues of Compensation for Damages to Victims of Crimes
under the Present Conditions in Ukraine)

Травень 2025 р.

Зміст:

1. Початки в радянському законодавстві
2. Кримінально-процесуальний кодекс України 2012 р. та Цивільний кодекс України 2003 р.
3. Відкриті питання
 - 3.1. Часткове вирішення: стягнення з майна та доходів виконавця
 - 3.2. Невирішені питання: злочинець без майна, або невідомий злочинець, або закриття процедури кримінального переслідування
4. Висновки

Інформація про автора

Статтею 3 Конституції України встановлено, що людина, її життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю¹. Це передбачає прямий обов'язок держави забезпечити право на життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією, зокрема, через схвалення ефективних норм кримінального права, спрямованих на запобігання вчиненню кримінальних правопорушень проти особи. У випадку, коли, незважаючи на усі вжиті державою заходи, кримінальне правопорушення все ж таки вчинено, потерпілій особі повинні бути надані належні процесуальні права та гарантії, до яких безумовно належить правовий механізм відшкодування потерпілим збитків спричинених внаслідок вчинення злочинів.

1. Початки в радянському законодавстві

Доцільно наголосити, що виникнення юридичних основ процедури відшкодування збитків потерпілим від злочинів на території сучасної України бере свій початок з прийняттям Кримінально-процесуального кодексу РСФСР (Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка) у 1922 році. Статті 14-18 цього закону заклали основи згаданій процедури визначаючи позовний її характер². За цих умов потерпіла від злочинів особа зверталася із позовною заявою до винної особи або особи, яка несе відповідальність за вчинки винної особи. Ця позовна заява розглядалася судом разом з кримінальним провадженням.

Позовний характер процедури відшкодування збитків потерпілим від злочинів також зберігся у Кримінально-процесуальному кодексі України від 1960 року. Крім цього до вказаного закону також було запроваджено декілька новел на той час. Так в позовному порядку також відшкодовувалися витрати на стаціонарне лікування потерпілого від злочину. При цьому правоохоронні органи мали всебічно сприяти потерпілому у фактичному забезпеченні позовних вимог шляхом накладення арешту на вклади, цінності та інше майно обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, де б ці вклади, цінності та інше майно не знаходилось, а також шляхом вилучення майна, на яке накладено арешт (ст. 126 Кримінально-процесуального кодексу України від 1960 року). Також новелою було те, що прокурор був уповноважений пред'являти або підтримувати поданий потерпілим позов про відшкодування збитків, заподіяних злочином, якщо цього вимагає охорона інтересів держави, а також громадян, які за станом здоров'я та з інших поважних причин не можуть захистити свої права (ст.ст 29, 93-1 Кримінально-процесуального кодексу України від 1960 року)³.

¹ Конституція України. Закон від 28.6.1996 р. № 254к/96-ВР.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?lang=uk#Text>.

² Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р.

³ Кримінально-процесуальний кодекс України. Закон від 28.12.1960 р. № 1001-05.

Одними з ключових прогалин в кримінально-процесуальних кодексах радянських часів у контексті відшкодування збитків потерпілим від злочинів була відсутність нормативного визначення обов'язку держави забезпечити відшкодування збитків потерпілим за рахунок державних фондів, а також відсутність реального механізму здійснення цього. На ці прогалини в законі неодноразово звертали увагу вітчизняні науковці.

2. Кримінально-процесуальний кодекс України 2012 р. та Цивільний кодекс України 2003 р.

З моменту проголошення незалежності України у 1991 році національним законодавцем ведеться поступова робота щодо поліпшення положення потерпілих від злочинів як у правовій так й фактичній сферах.

Перш за все, слід відмітити певні позитивні правові зрушення, які відбулися із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році. Так у ст. 127 цього закону (Відшкодування (компенсація) шкоди потерпілому) зазначено:

«1. Підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення.

2. Шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, може бути стягнута судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні.

3. Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.»

Крім цього в Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року було закріплено положення, що шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення може відшкодуватися на підставі угоди про примирення між потерпілим та винною особою (ст. 479 Кримінального процесуального кодексу України від 2012 року)⁴.

Отже фактично новими й ключовими положеннями кодексу від 2012 року у контексті визначення правового механізму відшкодування збитків потерпілим від злочинів стало закріплення обов'язку держави компенсувати такі збитки потерпілому, а також закріплення правової

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>.

⁴ Кримінально-процесуальний кодекс України. Закон від 13.4.2012 р. № 4651-VI.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

процедури відшкодування потерпілим збитків винною особою на підставі угод про примирення між цими особами.

Також слід відмітити правильність підходу вітчизняного законодавця щодо нормативного визначення порядку збитків потерпілим від злочинів не лише в нормах Кримінального процесуального кодексу. Оскільки одним із шляхів відшкодування потерпілим збитків від злочинів є цивільний позов, то цілком закономірним є факт того, що це визначено й у Цивільному кодексі України від 2003 року. Так у ст.ст. 1177 та 1207 цього закону вказано, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю громадянина внаслідок злочину, а також майнова шкода, завдана майну громадян унаслідок злочину, у разі якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо ця особа є неплатоспроможною, відшкодовується державою. Умови та порядок відшкодування державою зазначеної шкоди встановлюються законом⁵.

3. Відкриті питання

Слід зазначити, що у тематиці відшкодування збитків потерпілим від злочинів залишаються частково вирішеними або взагалі невирішеними такі питання.

3.1. Часткове вирішення: стягнення з майна та доходів виконавця

Першим з них слід відокремити проблематику примусового стягнення коштів з винної особи за умов невідшкодування нею збитків потерпілому. Ця проблематика є частково вирішеною в сучасних умовах. Правовий механізм примусового відшкодування збитків потерпілим регламентовано низкою нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про виконавче провадження» від 2016 року, Кримінально-виконавчим кодексом України від 2003 року та низкою підзаконних нормативно-правових актів. Суб'єктами, які здійснюють примусове виконання рішень суду щодо стягнень з винних у вчиненні злочину осіб є державні органи, що належать до сфери Міністерства юстиції України. Першим з яких слід виділити Державну виконавчу службу України. Цей державний орган відповідно до ст. 10 Закону України «Про виконавче провадження» від 2016 року здійснює такі заходи примусового виконання рішень щодо відшкодування збитків потерпілим:

1) звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника, у тому числі якщо вони перебувають в інших осіб

⁵ Цивільний кодекс України. Закон від 16.1.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

або належать боржникові (винній особі) від інших осіб, або боржник володіє ними спільно з іншими особами;

2) звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника (винної особи).

Якщо винна у злочині особа перебуває у місцях позбавлення (обмеження) волі, то виконання судового рішення щодо примусового стягнення також здійснюється Державною кримінально-виконавчою службою України. Особливо це є актуальним, коли у винної особи при цьому відсутнє майно визначене у п. 1 ст. 10 Закону України «Про виконавче провадження» від 2016 року. Таким чином Державна кримінально-виконавча служба України здійснює примусове стягнення із заробітної плати засуджених, які працюють знаходячись в місцях позбавлення волі. При цьому розмір стягнень із заробітної плати засуджених в рахунок відшкодування збитків може становити від 20 до 50% (ст. 70 Закону України «Про виконавче провадження»)⁶. Відповідно до ст. 3-1 Закону України «Про оплату праці» від 1995 року, розмір заробітної плати працівника за повністю виконану місячну (годинну) норму праці не може бути нижчим за розмір мінімальної заробітної плати⁷. Це положення в рівній мірі має стосуватися й засуджених, які працюють на виробництві підприємств в місцях позбавлення волі. Необхідно вказати, що згідно ст. 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» мінімальна заробітна плата в Україні з 1 січня становила 7.100 гривень (165-170 євро), з 1 квітня – 8000 гривень (185-190 євро). У погодинному розмірі: з 1 січня – 42,6 гривні (1 євро), з 1 квітня – 48 гривень (1,13 євро). Також в цій статті зазначено, що розмір мінімальної заробітної плати, який застосовується як розрахункова величина для обчислення виплат за рішеннями суду, визначається на рівні 1.600 гривень (37,5-38 євро)⁸. Саме остання частина цієї статті є цілком актуальною в умовах сьогодення у контексті існування правового механізму примусового стягнення із заробітної плати засуджених в рахунок відшкодування збитків потерпілим від злочинів. Це відбувається з причини того, що обсяг виробництва у більшості підприємств установ виконання покарань є вкрай незначними, тому досить часто застосовується схема погодинної оплати праці засуджених, а отже далеко не завжди засудженим вдається повністю виконати місячну (годинну) норму праці перебуваючи в місцях позбавлення волі. Таким чином хоча, як вже було сказано, мінімальна розрахункова величина для обчислення виплат за рішеннями суду, визначається на рівні 1.600 гривень (37,5-38 євро), в реаліях

⁶ Про виконавче провадження. Закон України від 2.6.2016 р. № 1404-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.

⁷ Про оплату праці. Закон України від 24.3.1995 р. № 108/95-VR.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁸ Про Державний бюджет України на 2024 рік. Закон України від 9.11.2023 р. № 3460-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>.

заробітна плата засуджених може бути меншою навіть від цієї суми. А отже стягнення у обсязі від 20 до 50% з такої вкрай мізерної заробітної плати в рахунок відшкодування збитків від злочинів, які можуть сягати сотні тисяч гривень, а подеколи й більше – свідчить про суттєву проблему в контексті відшкодування збитків потерпілим від злочинів.

Тому проблематика механізму примусового стягнення з винних осіб на рахунок потерпілих від злочинів є частковою вирішеною законодавцем. З одного боку, за умов наявності у винної в скоєні злочину особи майна, на яке може бути звернене стягнення, потерпілий врешті-решт може отримати належну сатисфакцію. З іншого боку, за умов якщо у засудженого відсутнє таке майно, а єдиним доходом є мінімальна заробітна плата, яку така особа отримує перебуваючи в місцях позбавлення волі, то потерпілий може фактично отримати лише незначну частину коштів в рахунок відшкодування збитків від винної особи.

3.2. Невирішені питання: злочинець без майна, або невідомий злочинець, або закриття процедури кримінального переслідування

Однак в сучасних українських реаліях існують актуальні питання у контексті відшкодування збитків потерпілим від злочинів, які на даний час взагалі не вирішено законодавцем. Такі питання виникатимуть за таких умов:

1) якщо у винної особи відсутнє ліквідне майно, на яке може бути звернено стягнення в рахунок відшкодування збитків потерпілим від злочинів, а також відсутній будь-який дохід з якого можуть здійснюватись утримання в рахунок відшкодування збитків потерпілим;

2) винну в злочині особу не вдалося встановити;

3) кримінальне провадження зупинене або закрите.

Вказані випадки цілком закономірно спонукають до вирішення цих питань шляхом активного втручання держави, яка має взяти на себе тягар відшкодування збитків потерпілим від злочинів. Саме цей аспект сучасних реалій залишається не вирішеним в сучасних правових українських реаліях, що вкрай негативно позначається на визначенні суспільством ефективності роботи всієї системи кримінальної юстиції України, яка цілком закономірно сприймається багатьма громадянами на вкрай низькому рівні.

Необхідно зазначити, що певні кроки щодо запровадження державного механізму відшкодування збитків потерпілим від злочинів держава дійсно робила. Так у 2005 році Україною було підписано Європейську конвенцію про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 1983 року. Також Україною підписано у 2011 році та ратифіковано у 2022 році Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству

та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) від 2014 року. Ці міжнародно-правові акти передбачають створення та існування в державі вказаного правового механізму відшкодування збитків потерпілим від злочинів. За для виконання взятих на себе зобов'язань Кабінет Міністрів України у 2020 році підготував та подав на розгляд Верховної Ради України низку законопроектів, серед яких слід виділити такі: Проект Закону про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень від 17.7.2020 № 3892; Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо механізму фінансового забезпечення відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень від 17.7.2020 № 3894.

Проект Закону про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень від 17.7.2020 № 3892 визначав порядок посилення захисту прав та забезпечення державної підтримки потерпілих від насильницьких кримінальних правопорушень. У цьому законопроекті визначалися перелік осіб, які мають право на відшкодування шкоди з боку держави; визначався характер шкоди, що підлягав відшкодуванню з боку держави (втрачений заробіток (дохід) внаслідок заподіяння насильницьким кримінальним правопорушенням шкоди його здоров'ю; витрати на медичні послуги, придбання лікарських засобів та медичних виробів; витрати, які понесли родичі, близькі родичі або члени сім'ї потерпілого на лікування та/або поховання у разі смерті потерпілого); визначався розмір шкоди та порядок її відшкодування потерпілому з боку держави; в законопроекті також відображався порядок формування державного фонду за рахунок коштів, що надходять від виконання покарань у вигляді штрафів та виправних робіт, а також за рахунок зборів з винних у вчиненні злочину осіб в залежності від ступеня тяжкості вчиненого ними кримінального правопорушення⁹.

Цей законопроект було розглянуто низкою комітетів Верховної Ради України. Так Комітет з питань інтеграції України з Європейським Союзом розглянувши вказаний законопроект надав висновок, що цей проект закону відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції. Натомість Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України висловило низку зауважень щодо законопроекту № 3892. Ці зауваження загалом стосувалися невідповідності положень вказаного законопроекту чинним нормам законодавства України. Аналогічні зауваження так само висловили Комітет Верховної Ради з питань правоохоронної діяльності та Комітет Верховної Ради з питань бюджету. Врешті-решт у лютому 2021 року цей законопроект було знято з розгляду Верховною Радою Ук-

⁹ Проект Закону «Про компенсацію жертвам тяжких кримінальних правопорушень» від 17.7.2020 р. № 3892. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69541.

раїни. З того часу доопрацьований варіант цього законопроекту так й не було надано на повторний розгляд до Верховної Ради України.

Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо механізму фінансового забезпечення відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень від 17.7.2020 № 3894 визначав поняття Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень та відображав державні джерела формування цього фонду¹⁰. За результатами розгляду цього законопроекту Комітет з питань інтеграції України з Європейським Союзом надав висновок, що цей проект закону відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції. Проте Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України висловило низку зауважень щодо законопроекту № 3894. Ці зауваження стосувалися некоректності юридичних категорій використовуваних в цьому законопроекті; невідповідність окремих запропонованих норм законопроекту нормам чинного законодавства України. Також у висновку наголошувалося, що цей проект системно пов'язаний з проектом № 3892, у зв'язку із чим рішення щодо внесеного проекту має прийматися виключно за результатами розгляду проекту № 3892. Як результат законопроект № 3894 у лютому 2021 року також було знято з розгляду Верховною Радою України та з того часу його не було надано на повторний розгляд до Верховної Ради України.

Всі інші подані законопроекти які подавалися до Верховної Ради України у контексті регламентації правового механізму здійснення відшкодувань потерпілим від злочинів за рахунок держави, а саме законопроекти за № 3149¹¹, 3150¹², 3893¹³ фактично являли собою попередні версії законопроектів 3892 та 3894. З 2021 року до Верховної Ради України так й не було додатково подано жодного законопроекту, який би визначав порядок відшкодування збитків потерпілим від кримінальних правопорушень за рахунок держави.

Необхідно зазначити, що наведені законопроекти стосувалися визначення державою правового механізму відшкодування збитків потерпілим саме від насильницьких злочинів. Ця ка-

¹⁰ Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо механізму фінансового забезпечення відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень від 17.7.2020 р. № 3894. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/3416>.

¹¹ Проект Закону «Про компенсацію жертвам тяжких кримінальних правопорушень» від 3.3.2020 р. № 3149. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68286.

¹² Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо механізму фінансового забезпечення відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень від 3.3.2020 р. № 3150. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68287.

¹³ Проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінально-процесуального кодексу України щодо забезпечення механізму компенсації жертвам тяжких кримінальних правопорушень» від 17.7.2020 р. № 3893. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69542.

тегорія злочинів у розумінні авторів законопроекту № 3892 визначається як передбачене Кримінальним кодексом України умисне суспільно небезпечне діяння, внаслідок якого потерпілому заподіяно тяжке тілесне ушкодження або смерть, а також суспільно небезпечне діяння проти статевої свободи та статевої недоторканості або вчинене щодо дитини, яким потерпілому заподіяно фізичне або психологічне насильство.

Згідно офіційної статистичної інформації Офісу Генерального прокурора України у 2023 році всього потерпілих від злочинів в Україні було 355.023 особи. Серед яких потерпілих від насильницьких злочинів було 48.404 особи. У 2022 році загальна кількість потерпілих від злочинів в Україні була 230.939 осіб. Серед яких потерпілих від насильницьких злочинів – 13.202 особи. У 2021 році загальна кількість потерпілих від злочинів в Україні була 197.274 особи. Серед яких потерпілих від насильницьких злочинів – 3.249 осіб¹⁴.

Не складно поррахувати, що навіть за умов впровадження до чинного законодавства правових механізмів відшкодування збитків потерпілим від насильницьких злочинів, в сучасних реаліях залишилась достатньо велика кількість потерпілих від інших категорій злочинів, які б взагалі не могли претендувати на допомогу держави для відшкодування збитків спричинених ним внаслідок вчинення злочинів.

Як приклад слід навести кількісні показники потерпілих від інших категорій злочинів, які традиційно займають питому вагу серед усіх злочинів, що вчиняються в Україні – це злочини проти власності. Так за 2023 рік потерпілих від злочинів проти власності було 153.770 осіб. Серед яких потерпілі від: крадіжок – 76.814 осіб, грабежів – 1.717 осіб, розбоїв – 409 осіб, шахрайств – 74.830 осіб¹⁵. У 2022 році загальна кількість потерпілих від злочинів проти власності було 91.725 осіб. Серед яких потерпілі від: крадіжок – 62.517 осіб, грабежів – 2.144 осіб, розбоїв – 516 осіб, шахрайств – 26.548 осіб¹⁶. У 2021 році загальна кількість потерпілих від цієї категорії злочинів була 125.540 осіб. Серед яких потерпілі від: крадіжок – 101.758 осіб, грабежів – 4.639 осіб, розбоїв – 1.040 осіб, шахрайств – 18.103 особи¹⁷.

Як вже було сказано ця достатня велика кількість потерпілих осіб, не належить до категорій потерпілих від насильницьких злочинів, а отже перспективи отримання ними допомоги від держави внаслідок компенсацій за збитки спричинених ним від злочинів – є фактично не здійсненними в сучасних умовах.

¹⁴ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування.

URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushehnyia-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

¹⁵ Див. вище.

¹⁶ Див. вище.

¹⁷ Див. вище.

4. Висновки

В якості підсумку слід зазначити, що визначене ще за радянських часів завдання кримінального судочинства у вигляді охорони прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь (ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України від 1960 року), яке до речі так само відображається у ст. 2 чинного Кримінального процесуального кодексу України 2012 року – залишається на сьогодні не вирішеним у контексті забезпечення державою відшкодування збитків потерпілим від злочинів. Це в повній мірі стосується як потерпілих від насильницьких злочинів, охорону прав яких Україна визнала пріоритетною підписавши та ратифікувавши відповідні міжнародні Конвенції, а також потерпілих від інших категорій кримінальних правопорушень, оскільки правовий механізм відновлення порушених прав цих потерпілих так само є невирішеним в теперішніх реаліях. Ці актуальні питання сучасної правової дійсності України є вкрай актуальним для всієї сфери кримінальної юстиції нашої держави та потребують врегулювання й вирішення.

Інформація про автора

Дмитро Пилипенко, доцент, доктор юридичних наук

Завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін, факультету № 2, Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ

dima82@i.ua